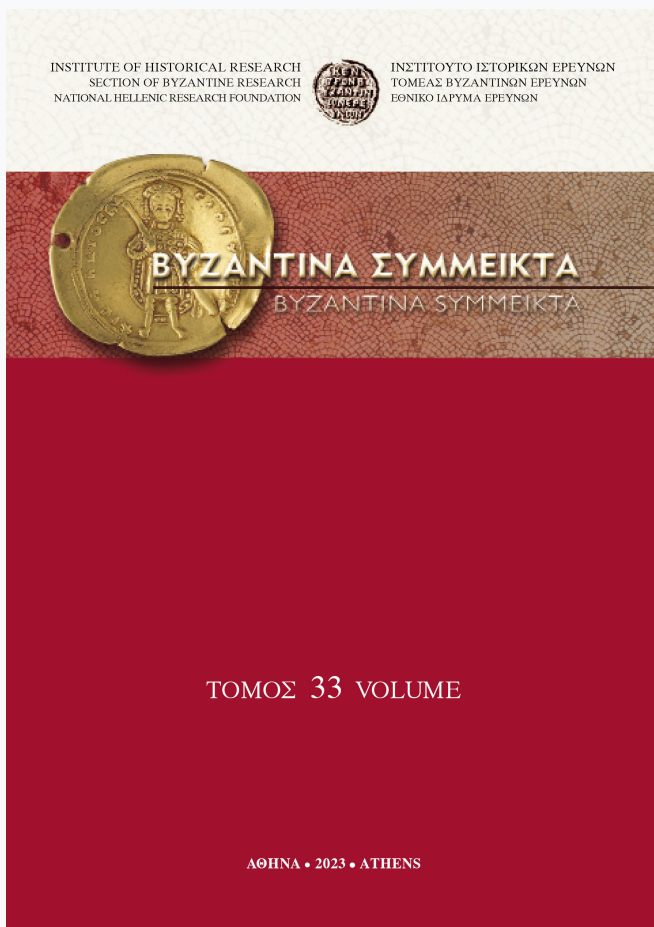

Byzantina Symmeikta

Vol 33 (2023)

BYZANTINA SYMMEIKTA 33

Λογοπαίγνια με κύρια ονόματα στις
επιστολογραφικές συλλογές της μεσοβυζαντινής
και υστεροβυζαντινής περιόδου (12ος-14ος αι.)

Γεώργιος ΓΟΥΣΓΟΥΡΙΩΤΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.31051](https://doi.org/10.12681/byzsym.31051)

Copyright © 2023, Γεώργιος ΓΟΥΣΓΟΥΡΙΩΤΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΟΥΣΓΟΥΡΙΩΤΗΣ Γ. . (2023). Λογοπαίγνια με κύρια ονόματα στις επιστολογραφικές συλλογές της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου (12ος-14ος αι.). *Byzantina Symmeikta*, 33, 27-41.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.31051>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΤΟΜΟΣ 33 VOLUME

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΟΥΣΓΟΥΡΙΩΤΗΣ

ΛΟΓΟΠΑΙΓΝΙΑ ΜΕ ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΕ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΚΕΣ
ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΠΕΡΙΟΔΟΥ (12ος-14ος ΑΙ.)

ΑΘΗΝΑ • 2023 • ATHENS

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΟΥΣΓΟΥΡΙΩΤΗΣ

ΛΟΓΟΠΑΙΓΝΙΑ ΜΕ ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΕ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (12ος-14ος αι.)

Η επιστολή υπήρξε διαχρονικά για τους βυζαντινούς λογίους μέσο ανάδειξης των ιδιαίτερων ρητορικών τους δεξιοτήτων. Μέσω της παράθεσης ποικίλων σχημάτων λόγου οι συγγραφείς επεδίωκαν αφενός να επιδείξουν στους αλληλογράφους τους τα χαρίσματα της γραφής τους και αφετέρου να διανθίσουν ρητορικά τα κείμενά τους¹. Μεταξύ αυτών των ρητορικών σχημάτων συγκαταλέγονται και τα λογοπαίγνια που επινοούν και χρησιμοποιούν οι βυζαντινοί συγγραφείς στις συλλογές των επιστολών τους. Μέσω της παράθεσης λογοπαίγνιων ένας λόγιος επικοινωνεί με τον αλληλογράφο του μέσω της υποβολής και της αναλογικής σκέψης. Τα

1. Για μια αναλυτική παρουσίαση της φυσιογνωμίας και των ιδιαίτερων γνωρισμάτων του επιστολογραφικού είδους στο Βυζάντιο, βλ. κυρίως Ν.Β. ΤΩΜΑΛΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Έπιστολογραφία*, Αθήνα 1969, Η. HUNGER, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, v. 1, München 1978, 197-239 [=Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών, μετ. Λ.Γ. ΜΠΕΝΑΚΗ - Ι.Β. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ - Γ.Κ. ΜΑΚΡΗ, τ. 1, Αθήνα 2010, 303-357] και Α. RIEHLE, *A Companion to Byzantine Epistolography* [Brill's Companions to the Byzantine World 7], Leiden-Boston 2020. Για τα προβλήματα και τις προοπτικές μελέτης της βυζαντινής επιστολογραφίας, θεμελιώδης ήταν η μελέτη του J. SYKOUTRIS, *Probleme der byzantinischen Epistolographie*, στο: *Actes du IIIème Congrès International d'Études Byzantines (session d'Athènes, octobre 1930)*, εκδ. Α.Σ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Αθήνα 1932, 295-310. Στη συνέχεια, η προαναφερθείσα μελέτη δημοσιεύτηκε μεταφρασμένη στη νέα ελληνική: Ι. ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ, Προβλήματα τής Βυζαντινής Έπιστολογραφίας, στο προαναφερθέν βιβλίο του ΤΩΜΑΛΑΚΗ, *Βυζαντινή Έπιστολογραφία*, 307-320· ανευρίσκεται και σε σχετικό τόμο με τα γερμανόγλωσσα δημοσιεύματα του Συκουτρή, βλ. σχετικά Ι. ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ, *Μελέτες και άρθρα. Τα γερμανόγλωσσα δημοσιεύματα* (μτφρ. Η. ΤΣΙΡΙΓΚΑΚΗ), τ. 2, Αθήνα 2003, 243-266.

λογοπαίγνια συνεισφέρουν στην επέκταση του νοήματος μιας επιστολής και χαρίζουν επιπρόσθετη καλλιέπεια στο κείμενό της. Εντούτοις, όσο και αν αυτά τα λεκτικά παιχνίδια συμβάλλουν καθοριστικά στην ρητορική διάνθιση του περιεχομένου μιας επιστολής, είναι δεδομένο ότι η σύγχρονη έρευνα ασχολήθηκε ελάχιστα έως τώρα μαζί τους².

Το παρόν άρθρο στοχεύει στη μελέτη λογοπαιγνίων με κύρια ονόματα σε 10 διαφορετικές επιστολογραφικές συλλογές της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου (12ος-14ος αι.)³. Κύρια αιτία για την επιλογή να εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας κατά κύριο λόγο στην επιστολογραφική παραγωγή της υστεροβυζαντινής εποχής υπήρξε το γεγονός ότι κατ' αυτό το χρονικό διάστημα γράφτηκαν οι περισσότερες επιστολές από οποτεδήποτε άλλοτε στο Βυζάντιο⁴, δεδομένο που μας επιτρέπει να εξετάσουμε μεγαλύτερο εύρος επιστολογραφικών συλλογών που ανάγονται χρονολογικά στη συγκεκριμένη περίοδο. Συγκεκριμένα, η μελέτη μας θα αναδείξει την μορφή, την έκταση, το περιεχόμενο, την αφορμή συγγραφής και τα είδη αυτού του είδους λογοπαιγνίων και θα παρουσιάσει τα βασικότερα γνωρίσματα της φυσιογνωμίας

2. Για τη συγκεκριμένη διαπίστωση, βλ. Ι. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, Τα βυζαντινά λογοπαίγνια και η θύραθεν ρητορική κατά τον 12ο αιώνα, *Ελληνικά* 47.2 (1997), 297.

3. Σχετικά με σωζόμενα λογοπαίγνια με ονόματα, ο ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Λογοπαίγνια*, 296, επισημαίνει ότι σώζεται ένα λογοπαίγνιο με το επώνυμο του αποδέκτη σε επιστολή που απευθύνει ο Νικηφόρος Βασιλάκης (12ος αι.) στον Αλέξιο Αριστηνό. Εντούτοις, λαμβάνοντας υπόψη την κριτική έκδοση των λόγων και των επιστολών του Νικηφόρου Βασιλάκη από τον Garzya, παρατηρούμε πως το συγκεκριμένο κείμενο κατατάσσεται στις ομιλίες και όχι στις επιστολές. Από την άλλη, ο Η. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΙΔΗΣ, *Το επιστολογραφικό corpus του Γεωργίου-Γρηγορίου Κυπρίου* (Διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2015, 168 [=http://ikee.lib.auth.gr/record /269674], σημειώνει ότι στην επιστολή 13 του Γρηγορίου Κυπρίου γίνεται λογοπαίγνιο με το όνομα του αποδέκτη της, Ιωάννη Θεογνώστου, βλ. σχετικά Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἐπιστολαὶ καὶ μῦθοι*, Ἀλεξάνδρεια 1910, Επ. 13 (12, 3-4): εἶπερ ποτὲ τὴν τοῦ ἐπιτηδεύματος σαντῶ ἐπαληθεύουσαν δείξοις προσηγορίαν. Εξετάζοντας το συγκεκριμένο χωρίο, όμως, αντιλαμβανόμαστε ότι ο Κύπριος κάνει λεκτικό παιχνίδι με την επαγγελματική ιδιότητα και όχι με το όνομα του αλληλογράφου του.

4. Βλ. σχετικά Μ. MULLETT, *The Classical Tradition in the Byzantine Letter*, στο: *Byzantine and the Classical Tradition. Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979*, εκδ. Μ. MULLETT – R. SCOTT, Birmingham 1981, 75-93 και Μ. GRÜNBART, *Epistularum Byzantinorum Initia. Alpha-Omega* [Reihe A. Lexika – Indizes – Konkordanzen zur klassischen Philologie 224], Berlin-New York 2001.

τους. Επιλέξαμε να διακρίνουμε τα υπό εξέταση λογοπαίγνια σε τρεις διαφορετικές κατηγορίες: σε λογοπαίγνια με τα ονόματα αποδεκτών επιστολών, σε λογοπαίγνια με τα ονόματα αποστολέων επιστολών και σε λογοπαίγνια με τα ονόματα άλλων προσώπων, πέραν δηλαδή των δύο αλληλογράφων, τα οποία είτε είναι σύγχρονα με αυτούς είτε προγενέστερά τους.

Τα λογοπαίγνια με ονόματα είναι αρχαία συγγραφική πρακτική, η οποία έχει τις ρίζες της στην ύστερη σοφιστική⁵. Εμφανίζονται στη βυζαντινή γραμματεία ήδη από τον πέμπτο αι., συγκεκριμένα στα ιστορικά έργα του Πρίσκου και του Μάλχου⁶, απαντούν σε έργα επιφανών λογίων του Βυζαντίου, όπως του Θεοδώρου Στουδίτη και του Ιγνατίου Διακόνου⁷, και κυριαρχούν στη βυζαντινή γραμματεία του 12ου αι.⁸. Πρόκειται για «φραστικά χαριτολογήματα» που λειτουργούν είτε ως έπαινοι είτε –λιγότερες φορές– ως απαξιωτικά και μειωτικά σχόλια για ένα συγκεκριμένο πρόσωπο⁹. Ο Γρηγοριάδης είχε υποστηρίξει ότι η χρήση, η συχνότητα, η μορφή και το επίπεδο των λογοπαιγνίων εξαρτώνται πρωτίστως από την ιδιοσυγκρασία και την κοσμοθεωρία του ίδιου του συγγραφέα και δευτερευόντως από την φιλολογική του κατάρτιση και δεξιότητα¹⁰. Αναμφίβολα, η χρήση και η συχνότητα της παράθεσης λογοπαιγνίων από έναν λόγιο είναι άμεσα συνδεδεμένες με τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του χαρακτήρα του, όπως και με τη διάθεσή του απέναντι σε παρόμοια λεκτικά ευφυολογήματα. Εντούτοις, θεωρούμε πως η μορφή

5. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, Λογοπαίγνια, 290, 295. Για τα λογοπαίγνια στην αρχαία ελληνική και βυζαντινή ποίηση, βλ. S. BETA, To Play (and to Have Fun) with Literature: Comic Wordplay in Greek Poetry, στο: *Ancient and Medieval Greek Etymology. Theory and Practice I*, εκδ. A. ZUCKER – C. LE FEUVRE [Trends in Classics-Supplementary Volumes 111], Berlin-Boston 2021, 305-319.

6. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, Λογοπαίγνια, 291.

7. Βλ. σχετικά M. GRÜNBAIT, *Formen der Anrede im byzantinischen Brief vom 6. bis zum 12. Jahrhundert* [WBS 27], Wien 2005, 73.

8. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, Λογοπαίγνια, 295.

9. Μάλιστα, ο F. BERNARD [Humor in Byzantine Letters of the Tenth to Twelfth Centuries: Some Preliminary Remarks, *DOP* 69 (2015), 193] σημειώνει, με αφορμή τα σχόλια του Ιωάννη Τζέτζη στις *Χιλιάδες*, ότι οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν συνειδητά τα λογοπαίγνια στις επιστολές τους και επεδίωκαν αυτά τα λεκτικά παιχνίδια να είναι σε κάθε περίπτωση πνευματώδη.

10. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, Λογοπαίγνια, 291. Βλ. και στο ίδιο, 294.

και το επίπεδο των λογοπαιγνίων δεν σχετίζονται με την ιδιοσυγκρασία και την ευμενή ή δυσμενή διάθεση ενός συγγραφέα απέναντι σε αυτά. Αντίθετα, το υψηλό μορφωτικό επίπεδο, η ευρηματικότητα και η λεξιπλαστική ικανότητα του εκάστοτε συγγραφέα είναι οι βασικοί (και πιθανώς οι αποκλειστικοί) παράγοντες που καθορίζουν τόσο τη μορφή όσο και το επίπεδο των λογοπαιγνίων¹¹.

Λαμβάνοντας υπόψη τα υπό εξέταση λογοπαίγνια της παρούσας μελέτης, διαπιστώνουμε πως τα λεκτικά ευφυολογήματα με τα ονόματα αποδεκτών επιστολών είναι τα περισσότερα σε αριθμό. Το corpus επιστολών του Ιωάννη Τζέτζη πιθανότατα σώζει τα περισσότερα λογοπαίγνια με κύρια ονόματα προσώπων από οποιαδήποτε άλλη βυζαντινή επιστολογραφική συλλογή. Τα συγκεκριμένα λεκτικά παιχνίδια του Τζέτζη αφορούν τόσο αποδέκτες των επιστολών του όσο και άλλους ανθρώπους¹² και διακρίνονται σε ορισμένες περιπτώσεις για τον επαινετικό τους τόνο. Τα περισσότερα από αυτά, όμως, χαρακτηρίζονται από ειρωνική, κωμική και –κάποιες φορές– απαξιωτική διάθεση, στοιχεία που συναντούμε, άλλωστε, συχνά σε κείμενα της γραφίδας του εκρηκτικού, από άποψη χαρακτήρα, Τζέτζη¹³.

Στην αρχή της επιστολής 93 προς τον Αλέξιο Παντέχνη ο Τζέτζης επαινεί ιδιαιτέρως την ευστροφία και την επινοητικότητα του αλληλογράφου του και σημειώνει ότι δεν έλαβε τυχαία το συγκεκριμένο επώνυμο, καθώς πάντα γὰρ μηχανᾶ καὶ πάντα τεχνᾶ¹⁴. Στην επιστολή

11. Φυσικά, αυτό δεν συνεπάγεται ότι ένας ιδιαιτέρως μορφωμένος λόγιος θα επεδίωκε σε κάθε περίπτωση να παραθέτει περίτεχνα, εκτενή και δυσνόητα λεκτικά παιχνίδια στα κείμενά του. Ωστόσο, είναι δεδομένο πως διέθετε την απαιτούμενη μόρφωση και τις αναγκαίες γνώσεις ρητορικής, προκειμένου να το επιδιώξει.

12. Βλ. και Μ.Μ. ΚΕΒΡΕΚΙΔΟΥ, *Το επιστολογραφικό corpus του Ιωάννη Τζέτζη. Παραλήπτες, χορηγοί και προστάτες ενός λογίου του 12ου αι.* (Διπλ. εργ.), Θεσσαλονίκη 2013, 23 [=http://ikee.lib.auth.gr/record/132536].

13. Για τα λογοπαίγνια στις επιστολές του Τζέτζη, βλ. Ι. Γ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Ιωάννης Τζέτζης, Επιστολαί. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια*, Αθήνα 2001, 10-25. Τα λογοπαίγνια με κύρια ονόματα απασχολούν τον Τζέτζη, εκτός από το corpus των επιστολών του, και στις *Χιλιάδες*, βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Λογοπαίγνια*, 295, για την χαρακτηριστική περίπτωση της εκούσιας παρετυμολογίας του ονόματος Σερβλίας.

14. P.A.M. LEONE, *Ioannis Tzetzae epistulae* [Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig 1972, Επ. 93 (134, 13-14). Βλ. και ΚΕΒΡΕΚΙΔΟΥ, *Τζέτζης*, 108. Ωστόσο, τείνουμε να διαφωνήσουμε με την άποψη της Κεβρεκίδου ότι το

94, που έχει ως αποδέκτη της τον Γεώργιο Κλάδωνα, ο Τζέτζης εξαίρει, κάνοντας ένα λεκτικό παιχνίδι με το επώνυμο του Γεωργίου, τις ιδιαίτερες συγγραφικές –και επιστολογραφικές, εν προκειμένω– δεξιότητές του: *Κλάδων Γεώργιε, κλάδε Μουσῶν καὶ Ἐρμουῦ*¹⁵.

Στην επιστολή 25 του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη ο αποστολέας «παίξει» με το όνομα του αποδέκτη της, Καλλίστου, επισημαίνοντας πως δικαίως έλαβε το συγκεκριμένο όνομα, καθώς είναι δηλωτικό των εξαιρετικών δεξιοτήτων του σε κάθε τομέα: *τὸν τὰ πάντα φερωνύμως καὶ ἐφ’ ἅπασι κάλλιστον*¹⁶. Οι επιστολές 28 και 112 του Μάξιμου Πλανούδη στους Θεόδωρο Ξανθόπουλο και Αλέξιο Δούκα Φιλανθρωπινό μαρτυρούν την προσπάθεια του αποστολέα να εγκωμιάσει τις ιδιαίτερες πνευματικές αρετές των αλληλογράφων του: *καὶ ὥσπερ δῆτα Θεόδωρος, οὕτω δὴ καὶ φιλόδωρος, μεγαλόδωρος, ὀλβιδόωρος, ἀγλαδόωρος καὶ οἷς δ’ αὐτὸς ὄρας εὐμενές, λυσιτελέστερον ὡς ὅτι ἐγγυτάτω γίνεσθαι φιλανθρωπίας τῆς σῆς, ἀντίστοιχα*¹⁷. Η ίδια πρόθεση εγκωμιασμού των πνευματικών χαρισμάτων των αλληλογράφων εντοπίζεται και στις επιστολές 27 και 35 του Ματθαίου Εφέσου στον πρωτονοτάριο Λαμπινό και τον Νικηφόρο Γρηγορά: *ἔπειτα τίς ἂν εἶη καὶ νέμεσις, εἴ γέ τις περὶ τοῦ λαμπροῦ σοῦ κατ’ ἐπωνυμίαν ἐρήμην δικάσειε καὶ σοὶ τὰ πρῶτα δοίη τῶν λόγους μετ’ ἐπιστήμης γραφόντων; καὶ καὶ ὁ καλὸς δὲ Νικηφόρος κὰν τοῖς λόγοις νικηφόρος, ἀντίστοιχα*¹⁸.

συγκεκριμένο λογοπαίγνιο εμπεριέχει αστεισμό. Αυτό το λεκτικό παιχνίδι με το όνομα του Παντέχνη φανερώνει την προσπάθεια του Τζέτζη να εγκωμιάσει τις νοητικές ικανότητες του αποδέκτη της επιστολής.

15. Tzetzae, *Epistulae*, Επ. 94 (136, 7-8). Βλ. και ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Τζέτζης*, 294, ΚΕΒΡΕΚΙΔΟΥ, *Τζέτζης*, 109. Για το μοτίβο του εγκωμιασμού του αλληλογράφου ως ομοιώματος του θεού Ερμή, που αποτελούσε και τον μεγαλύτερο δυνατό έπαινο για έναν επιστολογράφο, βλ. H. HUNGER, On the Imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of Antiquity in Byzantine Literature, *DOP* 23-24 (1969-1970), 28, MULLETT, *Classical Tradition*, 75 και HUNGER, *Hochsprachliche Literatur*, 226 [=Βυζαντινή Λογοτεχνία, 339]. Επιπλέον, ιδιαίτερα συχνά απαντά στη βυζαντινή επιστολογραφία και ο μυθολογικός τόπος των Μουσών, βλ. σχετικά A.R. LITTLEWOOD, An ‘Ikōn of the Soul’: the Byzantine Letter, *Visible Language* 10 (1976), 203.

16. R. ROMANO, *Costantino Acropolita epistole. Saggio introduttivo, testo critico, indici*, Napoli 1991, Επ. 25 (127, 7-8).

17. P.A.M. LEONE, *Maximi monachi Planudis epistulae* [Classical and byzantine monographs 18], Amsterdam 1991, Επ. 28 (57, 29-30) και Επ. 112 (180, 11-12), αντίστοιχα.

18. D. REINSCH, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol.*

Στην επιστολή 7 του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου Α΄ προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο ο αποστολέας ζητάει από τον αλληλογράφο του να μην προσπαθήσει να συντρίψει την κακία μόνο με τα λόγια αλλά και με ανδρείες πράξεις: *μη λόγοις μόνον την κακίαν καταθροῆς, ἀλλ' ἔργοις ἀνδρείως αὐτὴν ἐξολόθρευσον*¹⁹. Σε αυτό το σημείο, ο πατριάρχης αναφέρεται υπαινικτικά στο πρόσωπο του πατριάρχη Αλεξανδρείας, ζητώντας από τον αυτοκράτορα να τον εκδιώξει από την πρωτεύουσα. Εκεί, το λογοπαίγνιο δεν είναι άμεσα εμφανές. Πιθανώς η χρήση του επιρρήματος *ἀνδρείως* από τον Αθανάσιο είναι επιτηδευμένη σε αυτό το χωρίο, ώστε ο πατριάρχης να υπενθυμίσει στον Ανδρόνικο πως θα πρέπει να δράσει με τρόπο που θα δικαιολογεί το όνομα που ο ίδιος φέρει. Λεκτικό παιχνίδι με κύριο όνομα σώζεται και στην επιστολή 230 του Μιχαήλ Γαβρά προς τον Δημήτριο Κεραμέα. Η επιστολή χαρακτηρίζεται από επιθετική διάθεση προς τον αποδέκτη της, ο οποίος κατά τον Γαβρά δεν τηρεί τις υποσχέσεις που έδωσε στον ίδιο και προχωρά σε κακόβουλες ενέργειες εναντίον του. Το λογοπαίγνιο σχετίζεται με το επώνυμο του αλληλογράφου, παραθέτοντας έναν στίχο του Ησιόδου: *Τέκτονα τέκτονι φθονεῖν Ἡσιόδος διοριζόμενος καὶ τοὺς ἐφ' ἐκάστης τέχνης τοῖς ἐπὶ τοῖς ἴσοις εἶτα προῖὸν καὶ κεραμέα κεραμεῖ φθονεῖν κελεύει*²⁰. Από την άλλη, ο Δημήτριος Κυδώνης εγκωμιάζει στην επιστολή 4 τις πνευματικές αρετές του αλληλογράφου του, μοναχού Αγαθίου: *ὦ πολλοῖς πολλῶν ἀγαθῶν ἀντὶ παραδείγματος καταστάς*²¹.

Gr. 174, Berlin 1974, Επ. Β27 (129, 57-59) και Επ. Β35 (147, 138-139), αντίστοιχα. Για ενδελεχή ανάλυση του περιεχομένου των επιστολών 27 και 35, βλ. Σ.Ι. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Μανουήλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2-1355/60). Α΄-Τὰ βιογραφικὰ* [Ἀθηνᾶ. Σειρὰ διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 12], Ἀθῆνα 1972, 228-230 και 240-242.

19. A.M. MAFFREY TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, members of the imperial family, and officials, An edition, translation, and commentary* [CFHB 7], Washington D.C. 1975, Επ. 7 (22, 64-65).

20. G. FATOUROS, *Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290-nach 1350)* [WBS 10.2], τ. 2, Wien 1973, Επ. 230 (378, 2-4). Βλ. και Α. RIEHLE, *Funktionen der byzantinischen Epistolographie. Studien zu den Briefen und Briefsammlungen des Nikephoros Chumnos (ca. 1260-1327)* (Diss.), München 2014, 122-123, υποσ. 688 [=https://edoc.ub.uni-muenchen.de/16879]. Επίκειται η νεότερη, κριτική έκδοση των επιστολών του Νικηφόρου Χούμνου από τον Riehle το 2022/23.

21. R.J. LOENERTZ, *Démétrius Cydonès, Correspondance* [StT 186], τ. 1, Città del Vaticano 1956, Επ. 4 (26, 17).

Η επιστολή 5 του Θεόδωρου Ποτάμιου προς τον Πόθο αξίζει να επισημανθεί ξεχωριστά από τις υπόλοιπες περιπτώσεις αυτής της υποομάδας λογοπαιγνίων. Θέμα της επιστολής είναι ο εγκωμιασμός της ικανότητας του αλληλογράφου του Ποτάμιου να αγαπάει και να αγαπιέται από άλλους ανθρώπους, με τον αποστολέα να «παίζει» με τη σημασία του επιθέτου του αλληλογράφου του²². Η ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου λογοπαίγνιου, ωστόσο, έγκειται στην έκτασή του, καθώς καταλαμβάνει τους δεκατρείς από τους συνολικά δεκαπέντε στίχους της επιστολής, γνώρισμα που το καθιστά πιθανώς το εκτενέστερο υπάρχον λογοπαίγνιο με όνομα αλληλογράφου στη σωζόμενη βυζαντινή επιστολογραφία²³.

Από την άλλη, είναι σαφώς λιγότερες τον αριθμό οι περιπτώσεις σωζόμενων λογοπαιγνίων με τα ονόματα αποστολέων επιστολών. Στις επιστολές του Γρηγορίου Ακινδύνου απαντούν τρία λογοπαίγνια αυτού του είδους. Το αξιοσημείωτο αυτών των λεκτικών παιχνιδιών είναι ότι όλα τους συνδέονται με το σύγχρονο για την εποχή που εξετάζουμε ζήτημα της ησυχαστικής έριδας και «τις απόψεις» του Γρηγορίου Ακινδύνου «περί ορθοδοξίας και ασφάλειας»²⁴. Συγκεκριμένα, στην επιστολή 39 προς τον Γεώργιο Ίσαρι ο Ακίνδυνος προσπαθεί να προσεγγίσει εκ νέου τον παλαιό φίλο και οπαδό του, ο οποίος πλέον συγκαταλέγεται στη χορεία των Παλαμιστών: ... *ὅποτε ἀκινδύνως ἐξὸν εὐσεβεῖν καὶ ἀποθεῖσθαι τὴν πλάνην*²⁵. Στην επιστολή 68, της οποίας ο αποδέκτης είναι άγνωστος, συναντούμε ένα ακόμη λογοπαίγνιο με το επίθετο του αποστολέα: ... *μὴ δώης εἰς σάλον τὸν πόδα σου, μηδὲ προδῶς τὸ ἀκίνδυνον*²⁶. Ακόμη,

22. Βλ. ενδεικτικά G.T. DENNIS, *The Letters of Theodore Potamios*, στο: *Byzantium and the Franks 1350-1420*, εκδ. G.T. DENNIS [Variorum Reprints], London 1982, 1-40, Επ. 5 (9, 7-9): *Τὸ γὰρ ποθεῖν ἀεὶ φθάνων τὸ ποθεῖσθαι, διὰ τοῦτό σοι καὶ πλέον προσήκει*.

23. Βλ. G. GOUSGOURIOTIS, *Reconsidering the Letters of Theodore Potamios*, *Medioevo Greco* 21 (2021), 355-356 και Γ. ΓΟΥΣΓΟΥΡΙΩΤΗΣ, *Οι επιστολές του Θεόδωρου Ποτάμιου*, Θεσσαλονίκη 2022, 46-47.

24. Α. ΘΩΜΑΪΔΟΥ, *Ο Γρηγόριος Ακίνδυνος μέσα από τις επιστολές του* (Διπλ. εργ.), Θεσσαλονίκη 2012, 70 [=http://ikee.lib.auth.gr/record/129282].

25. Α. CONSTANTINIDES-HERO, *Letters of Gregory Akindynos. Greek Text and English Translation* [CFHB 21], Washington D.C. 1983, Επ. 39 (146, 62). Βλ. και ΘΩΜΑΪΔΟΥ, *Ακίνδυνος*, 47.

26. Gregory Akindynos, *Letters*, Επ. 68 (282, 3-4). Βλ. και ΘΩΜΑΪΔΟΥ, *Ακίνδυνος*, 68.

στην επιστολή 69, όπου ο Ακίνδυνος προσπαθεί να ενθαρρύνει έναν αγνώστων στοιχείων υποστηρικτή του, απαντά και πάλι ένα λεκτικό παιχνίδι με το επώνυμο του Γρηγορίου: *όποταν ἐν ἀμηχάνῳ τρικυμία καὶ ζάλη ἀκίνδυνον διασώξῃ τὴν ναῦν ἐκ τοῦ κλύδωνος*²⁷.

Ξεχωριστή περίπτωση λογοπαιγνίου της παρούσας υποκατηγορίας είναι αυτή της επιστολής 16 του Ιωάννη Τζέτζη προς κάποιον επίσκοπο. Εκεί, ο Ιωάννης σημειώνει ότι ο αλληλογράφος του τον είχε αποκαλέσει «Ιωάννη Λέοντα», υπαινισσόμενος με αυτόν τον τρόπο την επιθετική διάθεση του Τζέτζη. Ωστόσο, ο Ιωάννης επισημαίνει ότι το εβραϊκής προέλευσης όνομά του δηλώνει τον χαριτωμένο. Συνεπώς, ο αποδέκτης της επιστολής, χωρίς να το έχει κατανοήσει, αποκάλεσε τον αλληλογράφο του «χαριτωμένο λέοντα»²⁸.

Εντούτοις, τα λογοπαιγνία δεν αφορούν μόνο τα ονόματα των αποδεκτών και των αποστολέων επιστολών, αλλά σχετίζονται και με τα ονόματα άλλων, σύγχρονων προσώπων των αλληλογράφων. Συγκεκριμένα, ο Ιωάννης Τζέτζης επισημαίνει στον Κωνσταντίνο Κοτερτζή, αποδέκτη της επιστολής 102, ότι ο Μαγγάνης, που υπήρξε πολέμιος του αλληλογράφου του, ενήργησε δολίως εναντίον του Κοτερτζή, δικαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο το επίθετό του: *ὡς Μαγγάνης μαγγανεία λόγων χρῆσάμενος*²⁹. Επιπρόσθετα, στην επιστολή 106 προς τον Θετταλό ο Τζέτζης διατυπώνει ειρωνικά την άποψη ότι ο Μανιάκης θα πρέπει να ξεκινήσει να τονίζει το όνομά του από εδώ και στο εξής στη λήγουσα, καθώς έτσι θα καταστεί εμφανέστερη η μανία που τον διακατέχει και, συνεπώς, θα ανταποκρίνεται πλέον το όνομα στον χαρακτήρα του: *ἀκεσθήτω τῆς μανίας ὁ μανιάκης, ὡς ἄρα τέως αὐτὸν ὀνομάζει, καὶ γενέσθω μανιακῆς ἀντὶ τοῦ βαρυτόνου ὀξύτονος, ἀντὶ ψευδωνύμου φερώνυμος*³⁰.

27. Gregory Akindynos, *Letters*, Επ. 69 (284, 4-6). Βλ. και ΘΩΜΑΪΔΟΥ, *Ακίνδυνος*, 68.

28. Βλ. ΚΕΒΡΕΚΙΔΟΥ, *Τζέτζης*, 43. Βλ. και ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Τζέτζης*, 277-278.

29. Tzetze, *Epistulae*, Επ. 102 (148, 19-20). Βλ. και ΚΕΒΡΕΚΙΔΟΥ, *Τζέτζης*, 117.

30. Tzetze, *Epistulae*, Επ. 106 (155, 12-14). Πρβλ. και ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Λογοπαιγνία*, 296 και ΚΕΒΡΕΚΙΔΟΥ, *Τζέτζης*, 121, όπου και οι δύο μελετητές συμπεραίνουν εκ παραδρομής πως σε αυτό το χωρίο ο Τζέτζης εννοεί ότι η αλλαγή της θέσης του τόνου στο επώνυμο του Μανιάκη θα επιφέρει τη θεραπεία της μανίας του.

Λεκτικά παιχνίδια με κύρια ονόματα παραδίδονται και στις επιστολές του Νικηφόρου Χούμνου, ο οποίος υπήρξε λάτρης των λογοπαιγνίων³¹. Στις επιστολές 21, 22 και 23, οι οποίες δεν φέρουν το όνομα του παραλήπτη τους, ο Χούμνος προχωρά σε λεκτικά παιχνίδια με το επάγγελμα του κεραμέως: *καὶ κεραμεύς, ἀφείς τὰ οἰκεία πονηρὰ σκεύη, καὶ μὴν οὔτε τὰ πρὸς Θεὸν ὁ πονηρὸς κεραμεύς, οὔτε τὰ πρὸς τὸν ἐκ Θεοῦ κρατοῦντα ἡμῶν, συνετὸς ἢ δίκαιος καὶ ποῦ κεραμεὺς ὁ πολὺς τὰς ὑποσχέσεις, πολὺς καὶ τὰς ἀρπαγὰς;*, αντίστοιχα³². Η χρήση της λέξης *κεραμεύς* από τον Νικηφόρο πιθανώς υποδεικνύει ότι αυτές οι επιστολές αναφέρονται σε κάποιο μέλος της οικογένειας των Κεραμέων, με τον Δημήτριο Κεραμέα να είναι κατά τον Riehle η πιθανότερη περίπτωση. Το επάγγελμα του κεραμέως χρησιμοποιείται από τον Χούμνο ως παροιμιακή έκφραση, η οποία υποδηλώνει τον ασταθή-αφερέγγυο άνθρωπο. Συγκεκριμένα, το κύριο θέμα και των τριών επιστολών είναι ότι ο Χούμνος είχε εμπιστευθεί τον Κεραμέα ως διαχειριστή ενός τμήματος της περιουσίας του στη Θεσσαλονίκη, αλλά ο Δημήτριος το χρησιμοποίησε καταχρηστικά προς ίδιον όφελος³³.

Ακόμη, στην επιστολή 131 προς τον Θεόδωρο Ξανθόπουλο ο Νικηφόρος Χούμνος αναφέρεται υπαινικτικά στον μοναχό Μακάριο, για τον οποίο υπάρχει μια επισήμανση και στην επιστολή 130 προς τον ίδιο αποδέκτη (*Τὸν ἀσκητὴν Μακάριον οἶδας*)³⁴, προχωρώντας σε ένα παιχνίδι με το όνομα του συγκεκριμένου ασκητή, με σκοπό τον εγκωμιασμό του: *τὸν ἀσκητὴν καὶ μακάριον ἄνδρα*³⁵.

Εκτός αυτών, οι επιστολές 24, 25 και 92 του Ιωάννη Τζέτζη παραδίδουν λογοπαίγνια με τα κύρια ονόματα προγενέστερων συγγραφέων. Συγκεκριμένα, η επιστολή 24 απευθύνεται στον πρωτοβεστιάριο Αλέξιο³⁶,

31. Βλ. RIEHLE, *Funktionen*, 46.

32. Νικηφόρου τοῦ Χούμνου Ἐπιστολαί, στο: *Anecdota nova*, εκδ. J.F. BOISSONADE, Paris 1844, 1-190, Επ. 21 (27, 1), Επ. 22 (27, 1-2) και Επ. 23 (27, 5-6), αντίστοιχα.

33. Βλ. σχετικά RIEHLE, *Funktionen*, 122-123.

34. Νικηφόρου Χούμνου, Ἐπιστολαί, Επ. 130 (152, 9-10).

35. Νικηφόρου Χούμνου, Ἐπιστολαί, Επ. 131 (153, 7).

36. Στην επιστολή 31, η οποία απευθύνεται και πάλι στον πρωτοβεστιάριο –και πλέον και κοκκιάριο– Αλέξιο, ο Τζέτζης αφορμάται από ένα στίχο του Ησιόδου, προκειμένου να προχωρήσει σε ένα λογοπαίγνιο με το πρόσφατα κεκτημένο αξίωμα του αλληλογράφου του, βλ. σχετικά Tzetzae, *Epistulae*, Επ. 31 (46, 15-16). Βλ. και ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Τζέτζης*, 279-280, ΚΕΒΡΕΚΙΔΟΥ, *Τζέτζης*, 55. Βλ. και παραπάνω σε αυτό το άρθρο την επιστολή 230 του

ο οποίος έστειλε στον Ιωάννη κάποια βιβλία με τον τίτλο *Χωρίκιος*. Ο αποστολέας σπεύδει να πληροφορήσει τον αλληλογράφο του ότι στην πραγματικότητα αυτά τα χειρόγραφα παραδίδουν τὰ Ἠθικά του Αριστοτέλη και ο αντιγραφέας που ευθύνεται για το λάθος αποκαλείται από τον Τζέτζη «χωρίκιος»³⁷, δηλαδή χωρικός. Έτσι, δίνεται στον Ιωάννη η δυνατότητα να κάνει ένα λεκτικό παιχνίδι με τον ψευδεπίγραφο τίτλο των συγκεκριμένων βιβλίων και την άγνοια του αντιγραφέα επί του περιεχομένου αυτών των κωδίκων³⁸. Στον ίδιο αποστολέα απευθύνεται και η επιστολή 25, όπου ο Τζέτζης καλεί τον αλληλογράφο του να μην προχωρήσει στην αγορά ορισμένων βιβλίων με έργα των Λιβανίου και Λυσία, καθώς αυτά δεν θα έχουν καμία χρησιμότητα για τον ίδιο, προχωρώντας σε ένα παιχνίδι με το όνομα του δεύτερου κλασικού ρήτορα: *Τὰ μὲν βιβλία εἰς οὐδέν σοι ταῦτα λυσιτελέστατα, οὔτε Λιβάνιος, οὔτε αὐτὸς ὁ Λυσίας*³⁹. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το λογοπαίγνιο δεν είναι άμεσα εμφανές, αλλά υπονοείται, καθώς οι λέξεις *λυσιτελέστατα* και *Λυσίας* έχουν κοινά μεταξύ τους τα πρώτα τέσσερα γράμματα. Στην επιστολή 92, που έχει ως αποδέκτη της τον γραμματικό του φύλακος, ο Τζέτζης ενημερώνει τον αλληλογράφο του ότι οι ιατρικές συμβολές του Αέτιου (6ος αι.) δεν έχουν οποιαδήποτε αξιοπιστία, βρίσκοντας την ευκαιρία να αναφερθεί ειρωνικά στο όνομα του διαπρεπούς βυζαντινού ιατροῦ και να αμφισβητήσει το κύρος του: *ὁ δὲ Ἀέτιος εὖ ἴσθι ὅποσα ἐκ παλαιῶν ἀνδρῶν περὶ τῆς κατεχούσης με νόσου συνοψίσας ἐπέχειργάσατο, οὐκ ἀετείας γονῆς δοκεῖ μοι τυγχάνειν κνήματα ἐκ συναφείας τεχθέντα θήλεός τε καὶ ἄρρενος καὶ πρὸς τὸν φυσικὸν τῆς ἀληθείας ἀντιβλέποντα ἥλιον*⁴⁰.

Μιχαήλ Γαβρά, όπου και εκεί ο συγγραφέας επικαλεῖται σίχο του Ησιόδου, ώστε να παραθέσει ένα λογοπαίγνιο με το επώνυμο του Δημήτριου Κεραμεία. Για τις πληροφορίες που παρέχει η αλληλογραφία του Τζέτζη σχετικά με τον φορολογικό μηχανισμό του Βυζαντίου και το περιεχόμενο της ιδιότητας του κοκκιαρίου, βλ. Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, Ο Ιωάννης Τζέτζης και ο κοκκιάριος: πληροφορίες για το φορολογικό σύστημα και τη λειτουργία του στην επιστολογραφία της ύστερης βυζαντινής περιόδου, στο: *Aureus. Τόμος αφιερωμένος στον καθηγητή Ευάγγελο Κ. Χρυσό*, Αθήνα 2014, 311-328.

37. Tzetze, *Epistulae*, Επ. 24 (42, 4).

38. Βλ. και ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Τζέτζης*, 279, ΚΕΒΡΕΚΙΔΟΥ, *Τζέτζης*, 50.

39. Tzetze, *Epistulae*, Επ. 25 (42, 8-9). Βλ. και ΚΕΒΡΕΚΙΔΟΥ, *Τζέτζης*, 51.

40. Tzetze, *Epistulae*, Επ. 92 (133, 11-16). Βλ. και ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Τζέτζης*, 294, P. TIMPLALEXI, *Medizinisches in der byzantinischen Epistolographie (1100-1453)* [Europäische Hochschulschriften. Reihe 7. Abt. B Geschichte der Medizin 9], Frankfurt am Main 2002, 52-54.

Σε κάθε περίπτωση, δεν μπορεί να καταστεί σαφές τι είναι αυτό που ωθεί τον Τζέτζη να εξαπολύσει αυτή την οξεία κριτική προς το πρόσωπο του Αετίου, ιδιαίτερα εφόσον απουσιάζει οποιαδήποτε άλλη αναφορά σε αυτόν στα υπόλοιπα κείμενα του Ιωάννη.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω δεδομένα, είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε την άποψη ότι τα λογοπαίγνια με κύρια ονόματα στις επιστολογραφικές συλλογές της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου προσλαμβάνουν κατά κύριο λόγο συμπληρωματικό ρόλο, στοχεύοντας στο να διανθίσουν ρητορικά το περιεχόμενο των επιστολών. Τα περισσότερα λογοπαίγνια σχετίζονται με τα ονόματα αποδεκτών των επιστολών. Το παρόν δεδομένο κρίνεται ως απολύτως λογικό, καθώς η επιστολή συνιστά την ιδιωτική, γραπτή συνομιλία δύο διαφορετικών προσώπων. Συνεπώς, το περιεχόμενο και τα διάφορα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αφορούν σχεδόν αποκλειστικά τον κώδικα επικοινωνίας που αναπτύσσεται μεταξύ των δύο αλληλογράφων. Παράλληλα, τα λογοπαίγνια με κύρια ονόματα αφορούν κατά κύριο λόγο τα μικρά ονόματα και δευτερευόντως τα επίθετα διαφόρων αλληλογράφων. Η παρουσία λογοπαιγνίων με επίθετα προσώπων στις σύγχρονες επιστολογραφικές συλλογές αποτελεί απότοκο του γεγονότος ότι ήδη από τον 9ο αι., οπότε και εμφανίστηκαν τα οικογενειακά επίθετα στο Βυζάντιο⁴¹, το επώνυμο αντιμετωπίζεται πλέον ως συστατικό στοιχείο της ταυτότητας κάθε ανθρώπου.

Μάλιστα, το γεγονός ότι κάποιοι αλληλογράφοι, όπως ο Ιωάννης Τζέτζης, ο Δημήτριος Κεραμέας και ο Θεόδωρος Ξανθόπουλος, λαμβάνουν και δέχονται επιστολές με σχετικά λογοπαίγνια, υποδεικνύει ότι οι συγκεκριμένοι αλληλογράφοι, εντασσόμενοι σε κοινά επιστολογραφικά δίκτυα⁴², διέθεταν παρόμοιες πνευματικές και λογοτεχνικές ανησυχίες⁴³

41. Για την εμφάνιση των οικογενειακών επιθέτων στο Βυζάντιο κατά τον ένατο-δέκατο αι., βλ. Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, *The Formation of Byzantine Family Names in the Ninth and Tenth Centuries*, *BSI* 58.1 (1997), 90-109.

42. Για τα επιστολογραφικά δίκτυα του 14ου αι. βλ. Ε. ΑΓΓΕΛΗ, *Δίκτυα επιστολογράφων στον δέκατο τέταρτο αιώνα* (Διπλ. εργ.), Θεσσαλονίκη 2012 [<http://ikee.lib.auth.gr/record/131969>]. Για τα δίκτυα, βλ. και J. PREISER-ΚΑΠΕΛΛΗ, *Letters and Network Analysis*, στο: *A Companion to Byzantine Epistolography* [όπως σημ. 1] όπου εκεί δίνεται βαρύτητα στο επιστολογραφικό δίκτυο που αναπτύσσει ο Θεοφύλακτος Αχρίδος.

43. Βλ. ΓΟΥΣΓΟΥΡΙΩΤΗΣ, *Ποτάμιος*, 65.

και έναν σχετικά κοινό κώδικα επικοινωνίας, στον οποίο φραστικά παιχνίδια, όπως τα λογοπαίγνια με κύρια ονόματα, ήταν ευπρόσδεκτα. Ακόμη, η ύπαρξη λογοπαϊγνίων στην αλληλογραφία δύο προσώπων ίσως αποτελεί τεκμήριο πιο φιλικής σχέσης ή πιο στενού συνδέσμου μεταξύ αυτών των αλληλογράφων⁴⁴, τουλάχιστον σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη των επιστολογραφικών δικτύων που ανήκαν.

Ένα τέτοιο συμπέρασμα είναι ιδιαίτερος πολύτιμο. Οι πολυάριθμες αναφορές στην *φιλία* που διακρίνει τη σχέση δύο ή και περισσότερων προσώπων στις σωζόμενες βυζαντινές επιστολές προσλαμβάνουν τις περισσότερες φορές τον χαρακτήρα ενός ιδιαίτερος διαδεδομένου επιστολογραφικού μοτίβου⁴⁵ και συνιστούν σε ελάχιστες περιπτώσεις αξιόπιστη μαρτυρία της πραγματικής σχέσης μεταξύ δύο ή και περισσότερων επιστολογράφων⁴⁶. Ταυτόχρονα, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι η λέξη *φίλος* προσλαμβάνει πολλές διαφορετικές σημασίες στις σωζόμενες βυζαντινές επιστολές, όπως αυτές του φίλου, του υποστηρικτή ή του συμμάχου⁴⁷.

Συνεπώς, όσο και αν αρκετές σύγχρονες μελέτες, οι οποίες σχολιάζουν βυζαντινές συλλογές επιστολών, προσπαθούν να αποτυπώσουν τα επιστολογραφικά δίκτυα, στα οποία συγκαταλέγονται οι

44. Βλ. και ΓΟΥΣΓΟΥΡΙΩΤΗΣ, *Ποτάμιος*, 78, όπου η χρήση μίας κοινής προσφώνησης και ορισμένων ομόρριζων προσφωνήσεων υποδεικνύει την ύπαρξη πραγματικής φιλίας του Θεόδωρου Ποτάμιου με τους Δημήτριο Κυδώνη και Πόθο, οι οποίοι, μάλιστα, είναι και οι αποδέκτες των περισσότερων επιστολών του Ποτάμιου.

45. Για το μοτίβο της *φιλίας*, βλ. M. MULLETT, *Byzantium: A Friendly Society?*, *Past and Present* 118 (1988), 3-24 και Η. ΓΑΞΙΔΗΣ, *Μάξιμος Πλανούδης. Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του* [Βυζαντινά κείμενα και μελέτες 58], Θεσσαλονίκη 2012, 159, υποσ. 2, όπου παρατίθεται η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

46. Για το ίδιο ζήτημα, βλ. και E.C. BOURBOUHAKIS, *Epistolary Culture and Friendship*, στο: *A Companion to Byzantine Epistolography* [όπως σημ. 1], 279-306 (κυρίως τις σελίδες 279 και 281). Εντούτοις, το γεγονός ότι η *φιλία* είναι ένα από τα προσφιλέστερα μοτίβα στη βυζαντινή επιστολογραφία δεν συνεπάγεται πως οι αναφορές σε αυτή είναι σε κάθε περίπτωση ανειλικρινείς, βλ. σχετικά BOURBOUHAKIS, *Friendship*, 283. Πρέπει να σημειωθεί ότι η μελέτη του Μπουρμπουχάκη αναδεικνύει, επικαλούμενη πλήθος παραδειγμάτων, την πολυσημία του όρου *φιλία* στη βυζαντινή επιστολογραφία, επισημαίνοντας την ανάγκη αναθεώρησης του κοινωνικού της χαρακτήρα στις σωζόμενες επιστολογραφικές συλλογές.

47. Βλ. MULLETT, *Friendly Society*, 18.

συγγραφείς τους⁴⁸, η υπέρμετρη ρητορικότητα και η αυστηρή τήρηση των παραδεδομένων συμβάσεων από τους επιστολογράφους δεν παρέχει στον σύγχρονο αναγνώστη τη δυνατότητα να εξακριβώσει ποιοι από τους αλληλογράφους ήταν πραγματικά οι στενότεροι φίλοι τους. Εκτός αυτού, πρέπει να σημειωθεί πως αρκετές μελέτες που σχετίζονται με την επιστολογραφία, όποτε αναφέρονται στα διάφορα επιστολογραφικά δίκτυα, συχνά αρκούνται σε απλή καταγραφή των μελών που απάρτιζαν ένα δίκτυο και της αλληλογραφίας που αναπτύσσεται μεταξύ τους. Εντούτοις, δεν προχωρούν στην ανασύνθεση των κοινών αναγνωστικών και πνευματικών ενδιαφερόντων τους ή στην ανάδειξη ορισμένων κοινών γλωσσικών και υφολογικών χαρακτηριστικών, τα οποία απαντούν με κάποια συχνότητα στις επιστολές που ανταλλάσσουν οι συγκεκριμένοι λόγοι⁴⁹. Συνυπολογίζοντας όλα τα παραπάνω δεδομένα, θεωρούμε πως ενδελεχέστερη διερεύνηση λεκτικών παιχνιδιών, όπως ήταν τα λογοπαίγνια με κύρια ονόματα, στις επιστολογραφικές συλλογές του Βυζαντίου μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερος βοηθητική προς αυτή την κατεύθυνση.

48. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις περιπτώσεις του Μάξιμου Πλανούδη και του Θεόδωρου Ποτάμιου, βλ. ΤΑΣΙΔΗΣ, *Πλανούδης*, 139-142 και ΓΟΥΣΓΟΥΡΙΩΤΗΣ, *Ποτάμιος*, 64-69, αντίστοιχα.

49. Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να σημειωθεί πως ο Browning, ο οποίος εξέδωσε την παράφραση του Μανουήλ Γαβαλά στην *Όδύσσεια*, σημειώνει ότι πιθανότατα δεν είναι συμπτωματικό πως οι Γεώργιος Οιναιώτης και Γεώργιος Γαλησιώτης, οι οποίοι συνέγραψαν την μετάφραση του *Βασιλικού Ανδριάντος* του Νικηφόρου Βλεμμύδη, υπήρξαν φίλοι και αλληλογράφοι του Μανουήλ Γαβαλά, καθώς απευθύνονταν σε ένα σχεδόν ταυτόσημο αναγνωστικό κοινό (R. BROWNING, *A Fourteenth-Century Prose Version of the "Odyssey"*, *DOP* 46 (1992), 29). Επεκτείνοντας τον συλλογισμό του Browning, θα προσθέταμε ότι, εφόσον το συνδεδετικό στοιχείο των μελών σε ένα επιστολογραφικό δίκτυο ήταν οι παρόμοιες λογοτεχνικές και πνευματικές ανησυχίες (βλ. παραπάνω σε αυτό το άρθρο την υποσ. 43), τότε και η σύνθεση παραφράσεων και μεταφράσεων θα μπορούσαν να αποτελούν κάποιες από αυτές του δικτύου, στο οποίο εντάσσονταν οι τρεις συγγραφείς, και, εξαιτίας αυτού του δεδομένου, να οδηγήθηκαν στη συγγραφή της μετάφρασης του *Βασιλικού Ανδριάντος* και της ομηρικής παράφρασης, επηρεάζοντας ο ένας τον άλλο σε συγγραφικές πρακτικές. Σε κάθε περίπτωση, μια μελλοντική αντιπαραβολή των δύο συγκεκριμένων κειμένων θα ήταν ιδιαίτερης σημασίας, επειδή πιθανώς να αναδείξει κοινά γλωσσικά και υφολογικά στοιχεία, όπως και έναν παρεμφερή τρόπο επαναδιατύπωσης των δύο πρωτοτύπων κειμένων.

Επίσης, διαπιστώνουμε ότι τα λογοπαίγνια με κύρια ονόματα δεν απαντούν σε κάποιο συγκεκριμένο τμήμα των επιστολών (πρόλογος, κύριο μέρος, επίλογος). Ως σύντομα λεκτικά παιχνίδια επέτρεπαν στον εκάστοτε επιστολογράφο να τα παραθέσει οπουδήποτε αυτά εξυπηρετούσαν τις ιδιαίτερες συγγραφικές του επιδιώξεις κάθε φορά. Η συχνότερη αφορμή σύνθεσης τέτοιων λογοπαιγνίων ήταν η πρόθεση ενός λογίου να εγκωμιάσει τις πνευματικές αρετές των αλληλογράφων του. Σπάνια ο σκοπός δημιουργίας αυτών των φραστικών παιχνιδιών είναι η ειρωνεία, η επιθετική διάθεση ή ο σαρκασμός⁵⁰. Στις λίγες φορές, όπου εντοπίσαμε παρόμοια πρόθεση εκ μέρους των επιστολογράφων, η επιθετικότητα και η δηκτική τους διάθεση εκφράζονται με τη δημιουργία λογοπαιγνίων με τα ονόματα άλλων προσώπων, πέραν δηλαδή των δύο αλληλογράφων. Επιπλέον, μόνο στην περίπτωση της συλλογής του Γρηγορίου Ακινδύνου τα λογοπαίγνια με κύρια ονόματα σχετίζονται με σύγχρονα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα, όπως ο Ησυχασμός.

Καταληκτικά, είναι δεδομένο πως όλα τα παραδείγματα λογοπαιγνίων που αναφέρθηκαν στο παρόν άρθρο είναι όσα εμείς μπορούσαμε να εντοπίσουμε σε συλλογές επιστολών της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής εποχής. Η μελέτη μας γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα ασφαλώς δεν είναι εξαντλητική και σίγουρα θα υπάρχουν και άλλα παρεμφερή λεκτικά παιχνίδια σε επιστολογραφικές συλλογές των ίδιων χρονικών περιόδων. Είμαστε πεπεισμένοι ότι η μελέτη σχετικών λογοπαιγνίων από συλλογές επιστολών τόσο της υστεροβυζαντινής όσο και προγενέστερων περιόδων του Βυζαντίου θα αναδείξει με ακόμα μεγαλύτερη ευκρίνεια –και στη διαχρονία τους– τη φυσιογνωμία και τον ακριβή ρόλο αυτών των λογοπαιγνίων στη σωζόμενη βυζαντινή επιστολογραφία.

50. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, Λογοπαίγνια, 295.

PUNS WITH PROPER NAMES IN LETTER COLLECTIONS OF MIDDLE AND
LATE BYZANTINE PERIOD (12TH-14TH CENTURIES)

This article discusses the puns on proper nouns in ten different letter collections of the middle and late Byzantine period (12th-14th centuries). Specifically, our main aim is not only to showcase the content, the extent and the purpose of these wordplays, but also to offer an insight into their function in the contemporary letter collections and into their own special features.

